

HAL OBRAZI: FOLKLORDA VƏ MƏRASİMDƏ

Qəribədir ki, mif də olsa inandırıcı tərzdə söylənən elə mətnlərdə də rast gəlirik ki, onlarda halın nəinki təkcə evdə saxlanıldığı, hətta halla nikah qurmaq - evlənmək halları da təsvir olunur. Bu cür mətnlərdə halın insanlara verdiyi məsləhət artıq "hal dilində"- tərsinə yox, düzünə başa düşülməli və buna əməl olunmalıdır, yoxsa əks halda bunun nəticəsi yaxşı olmur. Bu da çox güman ki, artıq insanla evlənmiş halın öz hallığından çıxması, insanlığı qəbul etməsi ilə bağlıdır ki, hal öz hal dilini, hal hərəkətini tərgidib insanın dilini - əməlini mənimsəyir. Necə ki, müsəlmanlıqda özgə dindən olan qadını alıb onunla evlənəndə onu öz dinindən döndərmiş hesab olursan, yəqin ki, eləcə də halı alıb onunla nigaha girəndə hal insanların "dinini" - dilini, əməlini - yəni tərsinə iş görməni yox, düzünə - deyildiyi kimi hərəkət etməni qəbul edir. Deyilənləri əks etdirən bir mətn nümunəsinə baxaq: Dədəm danışdı ki, bir halı tutub saxlayırlar, onun bir uşağı da olur. Hal evin adamlarına tapşır ki, tay mən də oldum sizin biriniz. Nəbədə, bilməzsiz mənə süpürgə ilə toxunarsınız. Xəbərdarlıq edir ki, mənə heç vaxt süpürgə vurmayın. Bir gün elə olur ki, evin adamlarından biri süpürgəni yavaşcadan hala toxundurana kimi olur ki, görüm nə baş verəcək. Elə bu vaxt hal qəfil yox olub aradan çıxır. Damın (evin) bacasına qalxıb ordan əl atıb öz balasını da (insandan olan uşağını - Ş.A.) çəkib özü ilə aparır və bir daha evə qayıtmır.

Dədəm danışdı ki, hal çox su içən olur. Bir dəfə buna çoxlu duzlu yeməklər verirlər və evdə su qoymurlar ki, görək hal nə edəcək? Bunu xəlvətcə izləyirlər. Gecənin bir vaxtında görürlər ki, hal yerindən qalxdı, evdəki sapılcanı götürüb pəncərədən çölə uzatdı, nə cür elədisə qab su ilə doldu və sudan içib susuzluğunu yatırdı (3).

Bu mətndə maraqlı nüanslar gizlənilib: halın insana ərə getməsindən sonra verdiyi məsləhəti - üstünə süpürgə vurulmaması tapşırığı bir növ "meymunu yada salmaq", yaxud "oğrunun yadına daş salmaq" məsələsinə bənzəyir. Bəlkə də hal bu sözü düz deməklə bilir ki, insanın içində bir şeytani əməl gizlənib,

həmin şeytan əgər onu yoldan çıxartsa, insan ona deyilənə qulaq asmayıb tərsinə iş tutacaq - süpürgəni halın üstünə çəkəcəkdir və bununla da bu məqamda hal öz hərəkətini insanla dəyişmiş olur: hal düzgün yol göstərir, insan isə halın dediyi bu düz yolun tərsini edib - hal kimi tərs iş görür və bu ani funksiya dəyişkənliyi ilə - halın insan, insanın isə hal hərəkəti etməsi ilə hal girəvə tapıb öz əvvəlki donuna - hallığa qayıda bilir. Bu, çevrilmə üçün bir vasitə olur. 2-cisi. Halın üstünə süpürgə dəyməsi ilə yox olması nə ilə bağlıdır? Hal ruhdur, ruh isə səmaviliklə - təmizlik, paklıqla bağlı olduğundan murdar götürmür. Süpürgə bütün zir-zibilə dəyən, təmizlikdən kənar əşyadır. Ona görə də süpürgənin hala toxunması qeyri-mümkündür, belə olduğu təqdirdə halın ruha çevrilib göyə çəkilməsi labüd prosesdir. Təmizlik, paklıq, şəffaflıq hesab olunan su murdar götürmədiyi kimi, ruhani varlıq olan hala da (bir azdan sonra elə bu mətn əsasında halın su ilə, odla bağlılığını da izah edəcəyik) murdar şey toxuna bilməz, hal murdarlana bilməz. Necə ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da pəri murdarlananda - insanla cinsi əlaqəyə girəndə insanlara (oğuz elinə) Təpəgöz kimi bir qorxunc, müdhiş bəla gəldi, eləcə də hala süpürgə dəyəndə, təkcə hal özü yox, halın insandan olan övladı da qayıba çəkilir və insan övladından əli üzülüb peşmançılıq çəkəsi olur. 3-cüsü, burda halın suya həris olması, suyu çox içməsi göstərilib. Halın al (alov) sözü ilə ilişgəsi, odla - Günəşlə bağlılığı barədə artıq danışmışdıq. Bəlkə də elə halın ruhşəkili olması onun odun, günəşin bəlgəsi olmasıdır. Çünki odu, şüanı fiziki halda ələ götürmək mümkün olmur, Günəşin şüasına isə gözləri qamaşdırdığından aramsız olaraq birbaşa baxmaq olmur. Halın da gözəgörünməzliyinin bir səbəbi, bir sirri məhz odun zərrəciyi - ruh halında olması ilə izah olunmalıdır. Bir də elm sübut edib ki, Günəşə gözlərini qırpmadan ən çox baxa bilən canlı atdır və bunun da bir tərəfi atın odla - günəşlə bağlılığındadırsa, ikinci tərəfi də atın halı görə bilməsinin səbəbinə bu cəhət işıq salır. Demək, at (bəlkə də at sözünün özü "od" sözünün fonetik transformasiyasıdır: od-ot-at. Belə ki, bir çox bölgələrdə də "od - alov" sözü "ot-yalo" kimi deyilir və o - a səs əvəzlənməsi də mümkün haldır) günəşlə və odun-alın bəlgəsi halla bağlılığı bir daha göz önünə gəlir: Günəşə baxa bilən - günəşi diqqətlə görə bilən atın alın-alovun,

odun zərrəsi olan halı görə bilməsi də lap təbii haldır. Qıratın qor at, Düratın dür at-dərya atı olması da bu məqamda yada gəlir. Biri odla, digəri su ilə bağlı atlar. Hal isə həm odla, həm də su ilə bağlıdır. Bəli, at günəşə - oda birbaşa baxıb görə bilirsə, halı da bu cəhətdən görməsi adi haldır...

Bəs insanların içərisinə düşməyə məcbur olmuş halın (halal, od ruhunun) su içməyə olan hədsiz tələbatı nə ilə izah olunmalıdır? - sualına burda aydınlıq düşür. Odu su ilə söndürərlər - Su odun əks tərəfidir, su odu məhv edir. Demək, ruh şəklindən vücut halına - insan donuna düşmüş halın (alın-alovun, odun) insanlar arasında beləcə fiziki-cismani halda uzun müddətli qalıb yaşaması üçün su içməsi - odu söndürməsi təbiidir. Yəni hal suyu içməklə öz susuzluğunu - yangısını, özgə sözlə, odunu-alını // halını - hal vəziyyətini öldürür (söndürür), hallıqdan çıxmağa, xilas olmağa çalışır. Əks təqdirdə - çoxlu su içməzsə, təzədən alışar-allanar-ala (hala) çevrilər. Axı halın həm də insandan övladı var - söhbət bu mətndən gedir. Demək, hal / al onu öldürən suyu içməklə özü özünə qarşı mübarizə aparır, insanlıq cildində - fiziki halda qalmağa səy göstərmiş olur.

Dediklərimizdən məlum olur ki, od şəklindən - ruh halından insanlar arasına düşmüş hal həm odun bəlgəsi olmaqla, həm də murdar götürməyən suyu içməklə müqəddəsliyi özündə daşıyır. Odlu, su ilə - hər ikisi müqəddəs sayılır - bağlı olan hala murdarlıqları üstündə saxlayan süpürgənin dəyməsinin yasaq sayılması da bu səbəbdəndir. Od natəmizlikləri yandırıb, məhv etməklə murdarlığı saxlamır, su isə murdarlıqları yuyub aparmaqla murdarlıq götürmür - beləcə, od da, su da natəmizlik götürmür və odla, su ilə bağlı olan halın da natəmiz şeyləri götürməyib qeyb olması bu şərtlərə bağlanır.

Professor Bəhlul Abdullayev halın "albastı" şəklində işlədilməsinə üstünlük verərək digər müəlliflərin də bu adla bağlı mülahizələrini tədqiqatına cəlb edir: "Araşdırmaya zəngin ədəbiyyat cəlb etmiş bu müəlliflər də adın (albastı adının - Ş.A.) açıqlığı ilə izaha bir o qədər ehtiyac istəməyən ikinci komponenti barədə müfəssəl danışmışlar. Məsələni dil baxımından daha çox mədəni əlaqələr fonunda öyrənməyi əlverişli bilən Q.A.Klimovla D.İ.Edelmanı, məqalənin adından da göründüyü kimi, əsasən Albastı (Albastu) deyimi düşündürmüşdür. Belə

qənaət yarana bilər ki, bu müəlliflərin azərbaycanlıların, Anadolu türklərinin, əfqanların, talışların, ləzgilərin də bu əsətiri varlığı tanınmalarından xəbərləri yox imiş. Onda biz belə bir xəbəri yada salmağı yerində bilirik. Klimov və Edelman məqalələrində professor M.S.Andreyevin "Po etnoloqii Afqanistana dolina Pandjşir" (materialı iz poezdki v Afqanistan v 1926 q.) əsərindən iki dəfə misal gətirmişlər. M.S.Andreyev isə məhz həmin əsərində yazır ki, bu obrazı azərbaycanlılar al anası, al arvadı, Anadolu türkləri al qarısı, əfqanlar madəri al, madəri hal, madəri yal, talışlar ala jen, Azərbaycanda yaşayan kürdlər hal anası, dağıstanlılar alpab formasında deyirlər (...). Q.A.Klimov və D.İ.Edelmanı görə Ön Asiyada, daha doğrusu Akkadda qadın ilahəsi sayılan lamastu/lamaştu deyilişdə təhrifə uğramış və Albastı şəklinə düşmüşdür (...). Əvvəla, bunu deməyi vacib bilirik ki, V.Xintə görə Ön Asiyanın qədim dövlətlərindən biri sayılan Elamın tanrıları panteonunda qadınların qoruyucusu sayılan Lamastu adlı bir ilahə vardır (...). Amma məsələ burasındadır ki, Elam və Akkad dövlətləri arasındakı çəkişmə və düşmənçilik münasibətləri onların dini-mədəni görüşlərinə də elə bu cür təsir göstərmiş və akkaddılar Lamastunu himayəçi, qoruyucu kimi yox, bədxah, şər varlıq kimi tanımışlar. Doğrudan- doğruya "Akkad dilinin o dövrə mənsub yazılı abidələri Lamastunu ən qorxulu ruh kimi təsvir edir" (...).

Düşündürücü cəhət budur ki, Q.A.Klimov və D.İ.Edelman özləri də Lamastuya hətta "Elam qızı" deyib onun Akkad mədəniyyətindən çox uzaq olduğunu söyləyirlər. Bununla belə, çəkinmədən onlar, Albastı törəyişinin Akkaddan başladığını deyirlər. Amma bu müəlliflər sadə bir məsələni unudurlar ki, "Lamastu"nun türk dillərində "Albastı"ya çevrilməsinin fonetik baxımdan əsaslandırılması mümkün deyil. Türk dillərindəki Albastının sami dillərindən biri olan akkadcada Lamastuya çevrilməsində isə müəyyən bir qanunauyğunluq görünməkdədir. "Al" ilə başlayan türk sözləri sami dillərinə keçərkən birinci heca həmin dillərdəki müəyyənlik artıqlı (al) ilə omofon olduğundan ya atılır, ya da bəzi hallarda olduğu kimi metatezaya uğrayır. Məsələn: altun yakut dilində mis, al-latun ərəbcə "sarı mis". Albis yakut dilində "müharibə ilahəsi", ərəbcə Eblis. Bütün bunlar Albastı variantının Lamastuya nisbətən ilkin olduğunu

göstərir (...). Tək Azərbaycan dilində yox, bir sıra ayrı dillərdə də "Albastı"nın Alarvadı // Hal arvadı, Al anası, Hal anası, Mədəri al, Al qarısı, Alajen, Alpab şəklində deyildiyini yazmışdıq. Bu ad birləşmələrində ikinci komponentin "qadın" sözünü bildirdiyini sübuta çalışmaq sadəcə olaraq gülünc görünür. "Al"ın isə dilimizdə mənası çoxdur. Mütəxəssislərin dediyinə görə "Al" Azərbaycan dilində beş yüzdən artıq söz kökündə işlənir (...). Əlbəttə, bu sözlərin hamısını araşdırmaya cəlb etməyə nə niyyətimiz var, nə də imkanımız" (1, s. 103-104).

Gətirilən bu geniş sitatdan da görürük ki, hal və onun müxtəlif dillərdə tanınan adlarının hamısı etimoloji cəhətdən tədqiqatçıların araşdırma mövzusu olmuşdur. Lakin bunlara baxmayaraq hələ də əsatiri-əfsanəvi obraz olan hal haqqında araşdırmaların ucu-bucağı görünür. Dilçilik yönündə izaha çalışanda, obrazın özünün daşdığı funksiyalar diqqətdən kənar qalır, ya da ki, sadəcə bu mifoloji varlığın sirrinin tamamilə açılmasının mümkünsüzlüyü görünür. Ancaq yenə də fikrimizi bu məfhumla əlaqədar yaranmış əfsanə örnəklərində cəmləşdirməklə deyilənləri ümumiləşdirib müəyyən nəticəyə gəlmək lazımdır. Söfulu kəndindən olan Səyyaf Lətif oğlu Mısırxanov danışır ki, "halın erkəyi də olur, erkək hal kişilərə qənimdir, dişli hal da qadınlara qarşı amansızdır". Özü də haldan söhbət salan vaxt: "halın xalasının dabanına pox" - hardasa bir ziyanlıq elədi, - dedi. "Hal ən çox mal (inək) doğanda inəyin gözüne görünür, ziyan yetirir" - deyəndə isə məlum olur ki, hal tək bəni-adəmə yox, inəyin də özünə, balasına zəfər toxundurur (5).

Səyyaf əmi halın insanla yaşamasına, izdivacına dair yerli-yataqlı bir maraqlı faktı da söylədi ki, Güleyzanın dədəsi İsa kişi Yavıslı kəndi ilə Pirsəd kəndi arasında yerləşən "Çəllək" dərəsində qoyun otarırmış. Birdən görür ki, qoyun hürkür, görür bir qız uşağıdı, ayağına tikan batıb. Gəlib tikanı qızın ayağından çəkib çıxardı, sonra da hörmətyana iynəni taxıb qızın yaxasına (Daha bilmir ki, bu haldı) ki, bu iynəni də sənə bağışlayıram. Göyçək, zirəng bir qız imiş... Qız üstünə iynə sancılmış olduğundan aralanıb gedə bilmir, elə bunların yanında qalır. Bunu saxlayıb yekəldirlər. Axırda bundan şübhələnirlər. Bir gün heyvan kəsirlər, kabab bişirirlər. Gecə susayanda yerindən qalxır, bacadan ay işığı düşürmüş, qabı götürüb çölə uzadır, suyla dol-

durub gətirir... Səhər açılarda aparıb bunu ötürürlər, deyirlər çıx get, amma səni and verirəm duz-çörəyə, mənim nəsl-nəcabətimə dəyib toxunma. Qız da cavab verir ki, nəslinizin dizində-dirsəyində ağ tük bitsin, mənə çox yaxşı oldunuz, yaxşı qulluq elədiniz, sizə dəyməyəcəyəm (5).

Bu mətndə də halın (hal qızın) suya meyilli olması, suyu pəncərədən (bacadan) düşən ay işığından qabı uzadıb doldurması faktı bir daha görünür ki, bu da halın su ilə və işıqla (ayın nuru ilə) yaxınlığını göstərir.

Hal ilə evlənmə aktına dair bir nümunəyə də diqqət yetirək: Danışrlar ki, Murxuzda Qaraxanın babası Səfəralı gəlin gətiribmiş. Bir müddət keçir, bunun hərəkətlərindən şübhələnirlər. Öyrənirlər ki, haldı. Bir gün gəlin (hal) təndiri qalayıb çörək bişirmiş. Çörəyi yapanda onu aşırıb təndirə salır, sacı qoyur təndirin ağzına, özü də çıxıb oturur üstündə ki, çıxmağa qoymurlar. Hal ha qışqırır ki, məni yandırma, bunun sözünə baxmırlar. Qarğış eləyir ki, sənə nəslin göy kəsilsin - artmasın, məni niyə öldürürsünüz? Beləcə, hal çıxır-çıxır, bağı partlayıb ölür. Halın qarğıışı tutulur həmişə. Elə belə də olur, onu yandıranın nəslə kəsilir (5).

Burdan isə halın qarğışının ötkəm - təsirli olması bəlli olur. Halın öldükdə isə öz ilkinə-bəlgəsi hesab olunan oda-ocağa (təndirdə yanmağa) qovuşması da onun əslində "ölmədiyini" göstərir. Yəni od oda qovuşanda yanıb məhv olmur - od kimi yaşayır, od ömrünü yaşadır. Necə ki, yunan mifologiyasında torpaq oğlu Antey Heraklla gülüşəndə yerə yığılanda məğlub olmurdu - yığılmırdı, əksinə daha da güclənirdi, qüvvətli olurdu, çünki yığıldığı yer-torpaq anası idi və öz anasına qovuşmaqla güc alırdı. Eləcə də hal təndirin ocağına-oduna atılıb yandırılanda məhv olmur, əksinə, oda qovuşub fiziki vəziyyətdən canını qurtarır, ruh halına - ilkin hal halına qovuşmuş olur. Bəs niyə yandırılmaması üçün qışqırır-yalvarır deyə sual edə bilərsiniz. Cavab verim ki, hal öz ruh halından çıxıb fiziki vəziyyətə düşmüş, insana qovuşmuş, ailə qurmuş və bir də təzədən geriyyə - əslinə, ilkinə qayıtmaq üçün, ruh halına dönməsi üçün fiziki halını təzədən yandırır kül etməsi özü də əziyyətli bir işdir, bu çevrilmə prosesi - bir aqrekat halından digər aqrekat halına keçməsi üçün ağırlı-əzablı olduğundan buna dözməyib qışqırması

da təbiidir. Suyun üç aqreqat halı (maye, buz və buxar halı) olduğu kimi, maye və ya buz halından buxar (ruh) halına çevrilməsi üçün yanmalı-qaynamalıdır. Hal da öz fiziki-insan şəkilli olan aqreqat halından buxarşəkilli ruh halına dönməsi üçün də buna bənzər hal baş verməli - yanma dəhşətinə tab gətirməlidir.

Sofulu Xoşqədəm nənə danışır ki, babam molla Ağakışı bəy Gorusun çiyində - meşədə halı tutub. Bunlar iynələrini dəyişdiriblər. Babam iynəsini hala, hal da babama verib (yəqin ki, hal iynə yox, muncuğunu verib - Ş.A.). Hal yeddi arxa dönəninə and içib ki, sizlərə dəyib toxunmayacağam (4).

Bu mətndə "iynələrini dəyişiblər" ifadəsi üzərində dayanmaq istəyirəm. Yəqin ki, "halın iynəsi" burda şərti mənədadır. Hal dabani, hal diş, hal muncuğu deyilən anlayışlar mövcuddur ki, bunlar da müqəddəs keyfiyyətlərə malikdir. Yəni insanın hala qarşı silahı, haldan qorunmaq - müdafiə olunmaq vasitəsi iynə, sancaq kimi batırıcı şeylər olduğu kimi (bunlar insana məxsus əşyalardır), hal muncuğu da hala məxsusdur ki, bundan insanlar hala qarşı apotropeik vasitə kimi bəhrələnilir. Ona görə də yuxarıdakı mətndəki "iynələrini dəyişmək" ifadəsində yəqin ki, insanın iynəsi ilə halın muncuğu nəzərdə tutulmuşdur. Çünki hər ikisi müdafiə vasitəsidir. İnsan halın üstünə sancdığı iynəsini çıxarıb halı azad etdiyindən, hal da öz "iynəsini" - batırıcılıq, toxunduruculuq missiyasını insana - nəslinə qarşı işlətməyəcəyinə söz verib ki, bu da mahiyyətə halın öz "iynəsini" - silahını ona verməsi, bağışlaması kimi bir şeydir. İnsan da halın üstündən sancağını, iynəsini çəkib çıxartmaqla onu azad edib ki, bu da elə insanın hala yaxşılığıdır, əslində "iynə, sancağını hala bağışlamasıdır". Yoxsa ki, sözün hərfi mənasında olan iynə, sancaq halda ola bilməz, çünki bunlar halın ən qorxduğu şey - halı əsir edən, gücdən məhrum edən vasitələrdir.

Halı ancaq atın görə bilməsi kimi təsəvvürlər mövcuddur ki, bununla bağlı mətnlərdə də gah halın atdan qorxması, gah da atın haldan qorxub-çəkinməsi göstərilir. Aşağıdakı mətnlərə diqqətimizi yönəltməklə bunu bir daha yəqin edirik.

Səyyaf Misirxanov nağıl edir ki, at ilxısı otarırdım. Atları Rəzgə meşəsində qoydum, bir ayqır tutub mindim ki, Ənsərə (Sofuluya) gələm. Qarağacda "Göllü bulaq" deyilən yerə çatanda at hürkdü, gördüm ki, at yolla getmək istəmir. Bulaqda 7-

8 ədəd boyu 20 metrə çatan hündür qovaq ağacı vardı. Birdən gördüm ki, Qarağaclı Musanın arvadı Minə bulaqda oturub. Mən Minəni görəndə Minə uzun saçlarını yığdı, uzun döşləri sallanmışdı, döşlərinin birini bu tərəfdən, birini də o tərəfdən atdı çiyinlərinə. Arvad uzandı, - uzandı, qovaqla bir (bərabərdə) olub getdi. At da qorxdı, özüm də qorxdum. Heç demə bu arvad hal imiş (5).

Bu mətndə söyləyicinin öz dilindən etiraf edilir ki, halı görəndə "at da qorxdı, mən də". Demək, atın burada haldan qorxduğu nəql edilir. Eləcə də bu qorxu hissi üstüörtülü ştrixlə də verilir: "at hürkdü, yolla getmək istəmədi". Yəni halı görəndə at hürküb-qorxub, dayanıb, irəliləməyə - hala sarı yaxınlaşmağa çəkinib. Demək, bu mətndə atın halı gördüyü təsvir olunmaqla həm də atın haldan çəkiniyi göstərilir. Ancaq mətnin sonluğunda ki, hal da bunları görərkən saçlarını yığıb, döşlərini çiyinlərinə atıb çıxıb getməsi epizodu halın özünün də atdan çəkiniyinə işarədir. Bir sözlə, bu nümunədə atın haldan, halın isə atdan çəkinməyi - hər ikisinin qarşılıqlı olaraq bir-birindən çəkinməyi göstərilir.

Digər bir mətndə isə zahını vurmuş halı qorxuzmaq üçün atı zahının (mahiyətə halın) yanına gətirirlər. Sofulu Xoşqədəm Mirzəmməd qızının söylədiyi həmin nümunəyə diqqət yetirək: Qardaşım Mirzəhüseynin arvadı Xəccə ayıb olmasın hüzzurlu idi (boylu idi). Elə oldu ki, arvad vaxtsız yatdı (yəni vaxtından qabaq doğdu), hal arvadı apardı. Erkək at varıdı, gətirdilər arvadın yanına. Arpadan tökdülər at yedi, arpadan tökdülər, at yedi. At başladı qabaq ayaqların vurdu yerə, finxırdı, kişnədi. Atdan hal qorxdı. Səhər açıldı, tezdən bir heyvanı kəsib daldan bunun içini-ıçalatını çəkib çıxartdılar, aparıb Su dərəsi deyilən yerdə (Pirəsəddə) suya tökdülər, qayıdıb gəldilər. Belə elədilər ki, hal arvadın ciyərini qaytarıb yerinə heyvanın ciyərini aparsın. Bir azdan Hovusludan Əvəz kişi gedib görüb ki, ıçalat suyun içindədi. Hal da burda döşlərini atıb küreyinə, söykənib bir qarağac ağacına durub. Bundan sonra arvad sağaldı və indi də durur (yaşayır) (4).

Burdan bir daha görünür ki, at ruh halında olan halı görə bilmədiyindən, atı (ayqırı) hal vurmuş zahının yanına gətirirlər ki, at halı görsün, halı qorxuzsun, hal da zahından əl çəkib getsin və zahının canını haldan qurtarsın. Lakin eyni zamanda burda incə bir

xətt də nəzərə çarpır: elə-belə yoldantutma atı yox, ayğırı-erkək atı çəkib gətirirlər halın yanına. Bu, onu göstərir ki, hər at halı qorxuda bilmir, yəni güclü, sağlam at (hətta erkək at) gərəkdir ki, hal ondan qorxsun, çəkilsin-getsin. 2-cisi, atı tutub gətirdikdən sonra da atın ayırlığına - erkək at olduğuna baxmayaraq, buna qaillik etməyib üstəlik ata arpa da yedirdirlər ki, at halla "döyüşməyə" özündə daha böyük enerji - güc, qüvvə toplansın, halı yenə bilsin. Demək, bu, onu göstərir ki, at və hal qarşılaşmasında ikili cəhət özünü göstərə bilir: həm at haldan qorxa bilir, həm də hal atdan qorxur. Bunun üçün ilkin növbədə atın canlı-cantaraq olması vacibdir ki, hala dövlə bilsin. Deməli, halın atı minib-çapması, qan-tərə batırması kimi mətn faktları şübhəsiz ondan irəli gəlir ki, həmin məqamlarda hal atı basır, ata güc gəlir və ata əzab-əziyyət verir. Digər halda isə - hal atdan qorxanda isə ata yovuş gələ bilmir və qorxub çəkilib gedir. Bir sözlə, atla qarşılaşmada halın iki halı özünü göstərir: 1-ci halda hal atı basır, ata qalib gəlir-məhz atın halı görəndə hürkməsi, çəkinməsi də bu səbəblə bağlıdır. 2-ci halda isə hal atdan qorxur-çəkilib gedir və atın yanında olanda zahıya, hamiləyə də hal yaxın düşə bilmir. Hər iki hal isə atın qüvvətli və ya zəif olması ilə bağlı olur.

Halın vücut kimi, materiya kimi varlığı-mövcudluğu da iki cürdür: 1) ruh halında olan hal - bu halda hal gözə görünür, yalnız atın gözüne görünür. 2) fiziki halda olan hal - bu isə halın insanlar arasına girib evlənməyində və sair baş verir ki, o vaxtlar hal öz hallıq qiyafəsindən çıxıb bəni-insan cildinə düşmüş olur, ya da ki, nadir hallarda baş verən hal görüntülərində belə proses baş verir, yəni hardasa su üstündə, bulaq başında və sairə hal kiminsə formasında az vaxtda gözə görünür və tezcnək də çəkilib qeyb olur.

Halın daşdığı mifoloji-əfsanəvi funksiyası da iki halda - iki cür olub: 1) halın ilkin missiyası qadınların hamisi olmaqla doğuşa və sair kömək etməsi; 2) qadınların qənimi sayılmaqla doğuş prosesinə əngəl törətməsi.

Daşdığı missiyası iki cür olmuş (xeyirxahlıq və ziyankarlıq) halın vücutu da iki halda təzahür etmiş: ruh halında və cismani şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Ruh halında gözüne göründüyü atla qarşıdurması da iki cür olmuşdur: birinci halda atdan qorx-

muş, qaçmış, ikinci halda atı üstələmişdir.

Demək, mifoloji düşüncədə ziddiyyətli obraz kimi yaşayan hal aqrepat halında - mövcudluq halında da ziddiyyətli, iki cür olmuş (ruhani və cismani vəziyyətlərdə), ruhlar aləmi ilə ilişikli heyvan olan atla üzleşəndə də ikili rolda çıxış etmişdir: ya məğlub olmuş, ya qalib çıxmışdır.

"Hal" sözünün özünün leksik semantemində də ikilik nəzərə çarpır: yəni insanın halı (vəziyyəti) yaxşı da ola bilər, pis də. Sözün qıyası, hal bir obraz olaraq ziddiyyətlər qanunauyğunluğunun vəhdətini mahiyyətə nümayiş etdirən əsəri varlıqdır. Ümumiyyətlə, ikiliklərin vəhdəti ideyası öz kökünü miflərdən almış olduğundan, əsəri obraz olan halın da xislətində ikili halın olması təəccüb doğurmamalıdır: "Əbədi zaman allahı Zürrvan (ikiliyi - xeyri və şəri özündə birləşdirən tanrı. Cinslər də - qadınlıq və kişilik onun bədənində eyniləşmişdi) dünyanı yaradacaq oğlunu doğmağa hazırlaşır"... (Bax: 2, səh. 364). Demək, zamanla bağlı mifdə də xeyri və şəri, eləcə də kişiliyi və qadınlığı özündə birləşdirən vaxt tanrısı Zürrvanın doğub dünyaya gətirdiyi oğlunun və onun bu dünyanı yaradan oğlunun da insanlara bəxş etdiyi bu həyatın ikiliklər üzərində qurulması elə təbiidir və necə ki, biz bu ikiliyi hal obrazının daşımada müşahidə etdik. Bəli, hal bir obraz olaraq da həm nağıldır, həm reallıqdır, həm əfsanədir, həm həqiqətdir, həm ruhdur, həm mövcudatdır, həm gerçəklikdir, həm uydurmadır - xəyaldır... Kişilər üçün qorxusuz məfhumdur, qadınlar - zahılar, hamilələr üçün nəinki qorxulu məxluqdur, hətta canlarına üşütmə - titrətmə, vəlvələ salan əzrayıldır! "İki söz var - ikisini də sən deyirsən" deyimindəki kimi iki sözün ikisini də hal öz üstünə götürüb bu yalan dünyanı al dilinə (hal dilinə) sarıyıb!..

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B., "Qismət", 2005, 208 s.
2. Qafarlı R. Mif və nağıl. B., ADPU, 1999, 448 s.
3. İnformator: Albaliyev Əlif Aydın oğlu (1941-ci il təvəllüdü)
4. İnformator: Quliyeva Xoşqədəm Mirzəmməd qızı (1915-cı il təvəllüdü)
5. Misrixanov Səyyaf Lətif oğlu (1941-cü il təvəllüdü)